

મહર્ષિ વાલ્મીકિ દ્વારા રચિત રામાયણ આદિકાવ્ય તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. રામાયણ આદિકાવ્ય હોવાને કારણે તેના રચયિતા વાલ્મીકિ પણ આદિકવિ છે. આ રામાયણમાં કુલ સાત કાંડ અને ચોવીસ હજાર શ્લોકો છે. રામાયણનું કથાવસ્તુ સુપ્રસિદ્ધ છે. તે મુજબ રાજા દશરથ રામને અયોધ્યાની રાજગાદી સોંપવા માગતા હતા પરંતુ કેકયીનાં વચન અનુસાર રામને વનમાં જવાનું થયું. સીતા અને લક્ષ્મણે પણ તેમની સાથે વનગમન કર્યું. વનમાં ફરતાં ફરતાં રામ દંડકારણ્યના પંચવટી વિસ્તારમાં આવ્યા. અહીં તેમણે પર્ણકુટીર બનાવી અને સુખપૂર્વક રહેવા લાગ્યા. આ સમય દરમિયાન જે ઘટનાઓ ઘટી, તેનું વર્ણન રામાયણના ચોથા અરણ્યકાંડમાં આવે છે. આ પાઠમાં સંગૃહીત પદ્યો એમાંથી લેવામાં આવ્યાં છે.

આ જ નિવાસસ્થળેથી લંકાપતિ રાવણે સીતાનું અપહરણ કર્યું હતું. સીતાને બળપૂર્વક હરી જતા રાવણને માર્ગમાં ગીધરાજ જટાયુનો ભેટો થાય છે. સીતા જટાયુને મદદ માટે વિનવે છે. રાવણ ખૂબ જ શક્તિશાળી હતો. તેની પાસે ધનુષ્ય, બાણ, રથ વગેરે અનેક સાધનો હતાં જ્યારે જટાયુ પાસે તો માત્ર પોતાનાં શારીરિક અંગો, જેવાં કે ચાંચ, પાંખ અને નખ સિવાય બીજું કોઈ આયુધ ન હતું. પોતાની સીમિત અને રાવણની અસીમિત શક્તિઓને જાણતો હોવા છતાં તે રાવણને પડકારે છે અને તેને રોકવાનો ઉદ્યમ કરે છે. જોકે દુર્ભાગ્યે તેને સફળતા સાંપડતી નથી, છતાં જટાયુના એ ઉદ્યમે, રામાયણની કથાની સાથે જટાયુના આ પાત્રને અમર કરી દીધું છે.

જટાયુ પક્ષી હોવા છતાં રાવણ સાથે સંઘર્ષમાં ઊતરે છે કારણ કે તે એક દુઃખી નારીને પ્રાણના ભોગે પણ મદદ કરવી એને પોતાનું કર્તવ્ય સમજે છે. જટાયુના આ સંઘર્ષે થોડા સમય માટે રાવણને જે રીતે હતપ્રભ કરી નાખ્યો હતો તેનું સુંદર આલેખન આ કાવ્યાંશમાં કરવામાં આવ્યું છે. આ કાવ્યમાંથી માણસે એ બોધ લેવાનો છે કે અત્યાચારી ગમે તેવો શક્તિશાળી હોય અને તેની સામે આપણે ભલે ને સામાન્ય શક્તિવાળા હોઈએ, તો પણ એકવાર તો તેની સામે થવું જ જોઈએ અને દુઃખીજનના દુઃખને દૂર કરવારૂપ પોતાનો માનવધર્મ બજાવવો જોઈએ.

તતઃ પર્વતશૃંગાભઃ તીક્ષ્ણતુણ્ડઃ खगोत्तमः ।

वनस्पतिगतः श्रीमान् व्याजहार शुभां गिराम् ॥ 1 ॥

यत् कृत्वा न भवेद् धर्मो न कीर्तिः न यशो ध्रुवम् ।

शरीरस्य च भवेत् खेदः कस्तत् कर्म समाचरेत् ॥ 2 ॥

निवर्तय गतिं नीचां परदाराभिमर्शनात् ।

न तत् समाचरेत् धीरो यत्પરોડસ્ય વિગર્હયેત્ ॥ 3 ॥

वृद्धोऽहं त्वं युवा धन्वी सरथः कवची शरी ।

न चाप्यादाय कुशली वैदेहीं मे गमिष्यसि ॥ 4 ॥

इत्युक्तः क्रोधताम्राक्षः तप्तकाञ्चनकुण्डलः ।

राक्षसेन्द्रोऽभिदुद्राव पतगेन्द्रम् अमर्षणः ॥ 5 ॥

तद् बभूवाद्भुतं युद्धं गृध्राक्षसयोस्तदा ।

सपक्षयोर्माल्यवतोः महापर्वतयोरिव ॥ 6 ॥

વિદદાર નઋસ્ય તુણ્ડં પૃષ્ઠે સમર્પયન્ ।
કેશાંશ્વોત્પાટયામાસ નઋપક્ષમુખાયુધઃ ॥ 7 ॥

તતોઽસ્ય સશરં ચાપં મુક્તામણિવિભૂષિતમ્ ।
ચરણાભ્યાં મહાતેજા બભજ્જ પતગોત્તમઃ ॥ 8 ॥

સ ભગ્નધન્વા વિરથો હતાશ્વો હતસારથિઃ ।
હસ્તેનાદાય વૈદેહીં પપાત ભુવિ રાવણઃ ॥ 9 ॥

જટાયુસ્તમતિક્રમ્ય તુણ્ડેનાસ્ય યગાધિપઃ ।
વમબાહૂન્ દશ તદા વ્યપાહરત્ અરિન્દમઃ ॥ 10 ॥

ટિપ્પણ

નામ : (પુંલિંગ) **ખેદઃ** દુઃખ, નિરાશા **ધીરઃ** ધૈર્યવાળો, ગંભીર **પતગોત્તમઃ** પક્ષીઓમાં ઉત્તમ **જટાયુઃ** એ નામનું રામાયણનું પ્રસિદ્ધ પાત્ર, પક્ષીરાજ **ચાપઃ** ધનુષ્ય **વમબાહુઃ** ડાબો ખભો **અરિન્દમઃ** શત્રુનું દમન કરનાર

(સ્ત્રીલિંગ) **ગિરા** વાણી **વૈદેહી** સીતા, વિદેહરાજની પુત્રી

(નપુંસકલિંગ) **તુણ્ડમ્** મુખ, ચાંચ **પૃષ્ઠમ્** પીઠ

સર્વનામ : પરઃ અન્ય, બીજો

વિશેષણ : પર્વતશૃંગાભઃ તીક્ષ્ણતુણ્ડઃ યગોત્તમઃ વનસ્પતિગતઃ શ્રીમાન્ મહાતેજાઃ પતગોત્તમઃ (જટાયુઃ)
પર્વતના શિખર જેવી શોભાવાળો, તીક્ષ્ણ એટલે કે ધારદાર ચાંચવાળો, ખગ એટલે કે પક્ષીઓમાં ઉત્તમ, વનસ્પતિમાં રહેલો - વનસ્પતિને પ્રાપ્ત થયેલો, શોભાથી યુક્ત, મહાન્ તેજવાળો - મહાતેજસ્વી, પતગોમાં એટલે કે પક્ષીઓમાં ઉત્તમ એવો (જટાયુ) **શુભામ્ (ગિરામ્)** શુભ-કલ્યાણકારી (વાણી)ને **નીચામ્ (મતિમ્)** નીચ, ઊતરતી કક્ષાની (બુદ્ધિ, વિચાર)ને **ત્વં ધન્વી (યુવા)** તું ધનુષ્યવાળો (યુવક) **સરથઃ કવચી શરી (રાવણઃ)** રથવાળો, કવચવાળો, બાણવાળો (રાવણ) **કુશલી** કુશળ, હેમખેમ **વૈદેહીમ્** વૈદેહીને **ક્રોધતામ્રાક્ષઃ તપ્તકાઞ્ચનકુણ્ડલઃ રાક્ષસેન્દ્રઃ**
અમર્ષણઃ (રાવણઃ) ક્રોધને કારણે તાંબા જેવી લાલ આંખવાળો, તપેલા સોના જેવાં કુંડળવાળો, રાક્ષસોનો રાજા, ક્રોધી (રાવણ) **સપક્ષયોઃ મહાપર્વતયોઃ (માલ્યવતોઃ)** પાંખો સાથેના મહાન પર્વત એવા (બે માલ્યવાન પર્વતો)નું **નઋપક્ષમુખાયુધઃ (જટાયુઃ)** નખ, પાંખો અને મુખ (ચાંચ)ના આયુધ-હથિયારવાળો (જટાયુ) **મુક્તામણિવિભૂષિતમ્**
સશરમ્ (ચાપમ્) મુક્તા નામના મણિથી શોભતા, બાણ સાથેના (ધનુષ્ય)ને **ભગ્નધન્વા વિરથઃ હતાશ્વઃ હતસારથિઃ**
(રાવણઃ) ભાંગેલા ધનુષ્યવાળો, રથ વગરનો થયેલો - રથ વિહોણો, હણાયેલા ઘોડાવાળો, હણાયેલા સારથિવાળો (રાવણ) **યગાધિપઃ અરિન્દમઃ (જટાયુઃ)** પક્ષીરાજ, શત્રુનું દમન કરનાર (જટાયુ)

અદ્ભુતં યુદ્ધમ્

અવ્યય : મહુર્મુહુઃ વારંવાર આશુ જલદી, સત્વરે

સમાસ : પર્વતશૃંગાભઃ (પર્વતસ્ય શૃંગમ્ પર્વતશૃંગમ્ (ષષ્ટી તત્પુરુષ), પર્વતશૃંગસ્ય આભા ઇવ આભા યસ્ય સઃ - (બહુવ્રીહિ) । તીક્ષ્ણતુણ્ડઃ (તીક્ષ્ણં તુણ્ડં યસ્ય સઃ - બહુવ્રીહિ) । યગોત્તમઃ (યગેષુ ઉત્તમઃ - સપ્તમી તત્પુરુષ) । વનસ્પતિગતઃ (વનસ્પતિં ગતઃ - દ્વિતીયા તત્પુરુષ) । પરદારાભિમર્શનાત્ (પરસ્ય દારાઃ, પરદારાઃ (ષષ્ટી તત્પુરુષ), પરદારાણામ્ અભિમર્શનમ્, તસ્માત્ - ષષ્ટી તત્પુરુષ) । સરથઃ (રથેન સહિતઃ - બહુવ્રીહિ) । નખપક્ષમુખાયુધઃ (નખાઃ ચ પક્ષૌ ચ મુખં ચ (નખપક્ષમુખાનિ - ઇતરેતર દ્વન્દ્વ), નખપક્ષમુખાનિ આયુધાનિ યસ્ય સઃ - બહુવ્રીહિ) । સશરઃ (શરેણ સહિતઃ - બહુવ્રીહિ) । મુક્તામણિવિભૂષિતમ્ (મુક્તા ચાસૌ મણિઃ (મુક્તામણિઃ - કર્મધારય), મુક્તામણિના વિભૂષિતઃ, તમ્ - તૃતીયા તત્પુરુષ) । મહાતેજઃ (મહત્ તેજઃ યસ્ય સઃ - બહુવ્રીહિ) । પતગોત્તમઃ (પતગેષુ ઉત્તમઃ - ષષ્ટી તત્પુરુષ) । ભગ્નધન્વા (ભગ્નં ધનુઃ યસ્ય સઃ - બહુવ્રીહિ) । હતાશ્વઃ (હતાઃ અશ્વાઃ યસ્ય સઃ - બહુવ્રીહિ) । હતસારથિઃ (હતઃ સારથિઃ યસ્ય સઃ - બહુવ્રીહિ) । ગૃધ્રરાજેન (ગૃધ્રાણાં રાજા, તેન - ષષ્ટી તત્પુરુષ) । ક્રોધમૂર્છિતઃ (ક્રોધેન મૂર્છિતઃ - તૃતીયા તત્પુરુષ) । યગાધિપઃ (યગાનામ્ અધિપઃ - ષષ્ટી તત્પુરુષ) । વામબાહૂન્ (વામઃ ચ અસૌ બાહુઃ ચ, તાન્ - કર્મધારય) ।

કૃદંત : (સં. ભૂ. કૃ.) કૃત્વા કરીને આદાય લઈને અતિક્રમ્ય અતિક્રમણ કરીને, હુમલો કરીને

ક્રિયાપદ : પ્રથમ ગણ (પરસ્મૈપદ) પત્ (પતતિ) પડવું, નીચે તરફ જવું

દશમ ગણ (પરસ્મૈપદ) વિ + ગૃહ્ (વિગૃહ્યતિ) નિંદા કરવી, ઠપકો આપવો

વિશેષ

1. શબ્દાર્થ : વ્યાજહાર બોલ્યો. ન ભવેદ્ ધર્મઃ ધર્મ ન થાય. ન કીર્તિઃ કીર્તિ ન થાય. ન યશો ધ્રુવમ્ સ્થિર રહેનારો યશ ન થાય. શરીરસ્ય ચ ભવેત્ યદઃ અને શરીરને દુઃખ થાય. સમાચરેત્ આચરે. કરે. પરદારાભિમર્શનાત્ પારકી સ્ત્રીનો સ્પર્શ કરવાથી થનારી નીચા હલકટ, નીચી ગતિમ્ ગતિને (પ્રાપ્ત કરવાથી) નિવર્તય અટકી જા. રોકાઈ જા. યત્પરઃ અસ્ય વિગૃહ્યેત્ જેની અન્ય માણસ નિંદા કરે **ઇત્યુક્તઃ** આમ કહેવાયેલો, આમ કહું (ત્યારે) **અમર્ષણઃ રાક્ષસેન્દ્રઃ** ગુસ્સે થયેલો રાક્ષસરાજ (રાવણ) **અભિદુદ્રાવ પતગેન્દ્રમ્** પતગેન્દ્ર-પક્ષીરાજ જટાયુ તરફ દોડ્યો. **તદ્ બભૂવ અદ્ભુતં યુદ્ધમ્** તે પછી અદ્ભુત યુદ્ધ થયું. **ગૃધ્રરાક્ષસયોઃ** ગીધ - જટાયુ અને રાક્ષસ-રાવણનું **વિદદાર નઋઃ** નખોથી ઉઝરડા પાડ્યા. ઈજા પહોંચાડી. **તુણ્ડં પૃષ્ઠે સમર્પયન્** ચાંચને પીઠ ઉપર મૂકીને - મારતા રહીને. **કેશાન્ ચ ઉત્પાટયામાસ** વાળને ઉખાડી નાખ્યા. **ચરણાભ્યામ્** બે પગોથી **બભજ્જ** તોડી નાંખ્યું. **હસ્તેનાદાય** હાથથી લઈને **પપાત ભુવિ રાવણઃ** રાવણ જમીન ઉપર પડ્યો. **દશ વામબાહૂન્** ડાબા પડખાના દસ બાહુઓને **વ્યપાહરત્** ઉખાડી નાંખ્યા.

2. સંધિ : ધર્મો ન (ધર્મઃ ન) । યશો ધ્રુવમ્ (યશઃ ધ્રુવમ્) । કસ્તત્ (કઃ તત્) । ધીરો યત્પરોઽસ્ય (ધીરઃ યત્પરઃ અસ્ય) । વૃદ્ધોઽહમ્ (વૃદ્ધઃ અહમ્) । ચાપ્યાદાય (ચ અપિ આદાય) । ઇત્યુક્તઃ (ઇતિ ઉક્તઃ) । રાક્ષસેન્દ્રોઽભિદુદ્રાવ (રાક્ષસેન્દ્રઃ અભિદુદ્રાવ) । બભૂવાદ્ભુતમ્ (બભૂવ અદ્ભુતમ્) । ગૃધ્રરાક્ષસયોસ્તદા (ગૃધ્રરાક્ષસયોઃ તદા) । સપક્ષયોર્માલ્યવતોઃ (સપક્ષયોઃ માલ્યવતોઃ) । મહાપર્વતયોરિવ (મહાપર્વતયોઃ ઇવ) । નઋસ્ય (નઋઃ અસ્ય) । કેશાંશ્ચોત્પાટયામાસ (કેશાન્ ચ ઉત્પાટયામાસ) । તતોઽસ્ય (તતઃ અસ્ય) । મહાતેજા બભજ્જ (મહાતેજાઃ બભજ્જ) । સ ભગ્નધન્વા (સઃ ભગ્નધન્વા) । વિરથો હતાશ્વો હતસારથિઃ (વિરથઃ હતાશ્વઃ હતસારથિઃ) । હસ્તેનાદાય (હસ્તેન આદાય) । જટાયુસ્તમતિક્રમ્ય (જટાયુઃ તમ્ અતિક્રમ્ય) । તુણ્ડેનાસ્ય (તુણ્ડેન અસ્ય) ।

1. अधोलिखितेभ्यः विकल्पेभ्यः समुचितम् उत्तरं चिनुत ।

- (1) सीतायाः अपनयनकाले जटायुः कुत्र तिष्ठन् आसीत् ? ☐
 (क) वनस्पतिम् (ख) पर्वतशृङ्गम् (ग) रथम् (घ) समीपम्
- (2) जटायुः रावणस्य कस्मिन् गात्रे तुण्डं समर्पयत् ? ☐
 (क) नेत्रे (ख) चरणे (ग) मुखे (घ) पृष्ठे
- (3) क्रोधमूर्च्छितः रावणः जटायुं कथम् अभिजघान ? ☐
 (क) तलेन (ख) हस्तेन (ग) बाणेन (घ) खड्गेन
- (4) जटायुः तुण्डप्रहारेण किं व्यपाहरत् ? ☐
 (क) दश मस्तकानि (ख) दश मुखानि (ग) दश दक्षिणबाहून् (घ) दश वामबाहून्
- (5) जटायुः वदति - परदाराभिमर्शनात् नीचां गतिं । ☐
 (क) निवर्तय (ख) निवर्तते (ग) निवर्तयन्तु (घ) निवृत्तिः
- (6) किं विशेषणं जटायोः पक्षिराजत्वं सूचयति ? ☐
 (क) तीक्ष्णतुण्डः (ख) अरिन्दमः (ग) महाबलः (घ) खगाधिपः

2. एकवाक्येन संस्कृतभाषायाम् उत्तरत ।

- (1) श्रीमान् जटायुः कीदृशीं गिरां व्याजहार ?
- (2) जटायुरावणयोः कः वृद्धः, कः च युवा ?
- (3) रावणस्य चापं कीदृशम् आसीत् ?
- (4) भग्नधन्वा रावणः कुत्र पतितः ?
- (5) जटायुः रावणस्य किम् उत्पाटयामास ?

3. समासप्रकारं लिखत ।

(1) खगोत्तमः	(2) तीक्ष्णतुण्डः
(3) भग्नधन्वा	(4) हतसारथिः
(5) वामबाहून्	(6) क्रोधमूर्च्छितः

4. उदाहरणानुसारम् अनुस्वारस्य स्थाने परसवर्णम् अनुनासिकं वा लिखत ।

- उदाहरणम् : पर्वतशृङ्गः पर्वतशृङ्गः
- (1) तीक्ष्णतुण्डः
 - (2) बभञ्ज
 - (3) अरिन्दमः

5. વચનાનુસારં શબ્દરૂપૈઃ રિક્તસ્થાનાનિ પૂરયત ।

(1)			નિવર્તયત
(2)	સમાચરેત્		
(3)	ગમિષ્યસિ		ગમિષ્યથ

6. રેખાઙ્કિતાનાં પદાનાં સ્થાને પ્રકોષ્ટાત્ યચિતં પદં ચિત્વા પ્રશ્નવાક્યં રચયત ।

(કામ્, કુત્ર, કીદૃશીમ્, કઃ, કેન, કીદૃશઃ)

- (1) જટાયુઃ શુભાં ગિરાં વ્યાજહાર ।
- (2) વિરથઃ રાવણઃ ભુવિ પપાત ।
- (3) જટાયુઃ તસ્ય પૃષ્ઠે તુણ્ડં સમર્પયત્ ।
- (4) રાવણઃ વૈદેહીમ્ આદાય ગચ્છતિ ।
- (5) જટાયુઃ તુણ્ડેન તસ્ય દશ વામબાહૂન્ વ્યપાહરત્ ।

7. ગુર્જરભાષાયામ્ ઉત્તરાણિ લિખત ।

- (1) વૃદ્ધ જટાયુ રાવણને કયા શબ્દોમાં પડકારે છે ?
- (2) જટાયુ પાસે કયાં આયુધો હતાં ?
- (3) રાવણ કઈ રીતે ધરતી પર પડ્યો ?
- (4) ક્રોધાન્વિત રાવણે શું કર્યું ?
- (5) અંતે જટાયુએ શું કર્યું ?

8. નીચે આપેલાં વિશેષણોમાંથી જટાયુ અને રાવણનાં વિશેષણોને જુદાં તારવો.

કવચી, શ્રીમાન્, અરિન્દમઃ, ભગ્નધન્વા, ધન્વી, પર્વતશૃંગ્ગાભઃ, યુવા, પતંગોત્તમઃ, વિરથઃ, ક્રોધમૂર્ચ્છિતઃ, વૃદ્ધઃ, તીક્ષ્ણતુણ્ડઃ, મહાતેજાઃ ।

પ્રવૃત્તિ

- જટાયુ જેવાં અન્ય પરોપકારી પશુ-પક્ષીઓની વાર્તાઓનો સંગ્રહ કરો.
- રામાયણના જટાયુવધ પ્રસંગ જેવા અન્ય પ્રસંગોનાં ચિત્રોનું પ્રદર્શન ગોઠવો.